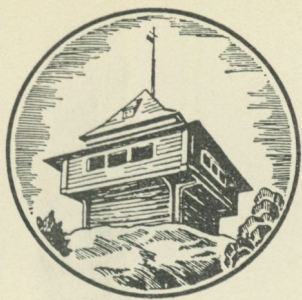

**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1944**

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS

OCH SKANSENS ÅRSBOK

1944

Redaktion:

SIGURD WALLIN • GÖSTA BERG • SIGFRID SVENSSON

Omslaget: "Josua slår de fem Amoreers konungar. Josua Bok 10 Cap." Detalj ur bonad målad av Anders Pålsson, Trönninge socken, Halland. Nordiska museet 58,191 b.

Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1944

Djuptrycksplanscher och omslag från Nordisk Rotogravyr

PÅ BIOGRAF FÖR HUNDRA ÅR SEDAN

av Knut Dahlberg

Revolutionsåret 1848, som satte så kraftiga spår mångestades i världen, blev minnesvärt även för den lilla staden Malmö, dock utan revolution. Det dansk-tyska kriget om hertigdömena utbröt på våren och Malmö blev under sommarmånaderna ett centrum för både militära och diplomatiska åtgärder från svensk sida. Konungaparet Oskar I och drottning Josefina samt prinsarna och prinsessan Eugenie uppehöll sig under längre eller kortare tid i Malmö och mycken militär från såväl gardena som andra regementen förlades dit.

Ett utomordentligt nöjesliv blossade upp under denna tid. Av annonserna i Malmö Nya Allehanda får man mångahanda glimtar av den livliga säsongen. Ångbåtarna Malmö, Freja och Ofeelia gjorde ideliga lustturer till Köpenhamn på för publiken gynnsamma villkor, särskilt för militären. Regimentenas musikkårer höllo konserter i kyrkorna och på andra ställen. På teatern gävos föreställningar. Och framför allt i tivoliträdgårdarna, av vilka funnos flera, florerade nöjeslivet mångsidigt. I Mon Bijou åktes karusell och dansades. I Stadt Hamburg gävos vådeviller och baletter; ibland var där också cirkus, och på kvällarna släpptes upp fyrverkerier, som enligt annonserna stundom avslutades med "Deras Majestäter Konungens och Drottningens Höga Namnchiffer i kulört eld."

I Altona, en tivoliträdgård som låg i närheten av Stadt Hamburg, således invid Gustaf Adolfs torg, förekommo det slags förevisningar som äsyftas med benämningen på denna uppsats. I annonserna härom, som regelbundet infördes i Malmö Nya Allehanda, kallades förnöjelsen "Dimbilder och kosmorama". Det var i själva verket två olika slag av bilder, som visades. Vis-

ningarna voro ordnade av målaren C. C. Dahlberg (författarens farfar), som själv tillverkat alltsammans. Dahlberg var huvudsakligen porträttmålare men är även känd för en del numera mycket uppskattade landskapsmålningar av kulturhistoriskt intresse, t. ex. "de fyra årstiderna i Vemmenhög", som utfördes för stora salen på Dybeck. Han förekom vidare som tillverkare av leksaker i papiermaché och — i samarbete med urmakaren Hoppe i Ystad — av s. k. landskapsklockor med rörliga figurer. Dahlberg, som dessutom gav lektioner i målning och i musik, var en synnerligen mångsidig person, på vars verksamhet det dock ej är tillfälle att här närmare ingå.

Dahlbergs förevisningar voro uppenbarligen avsedda för den breda publiken, priset var endast 8 sk. b^o, hälften för barn och soldater. I Stadt Hamburg var entrén ej mindre än 24 sk. b^o. Visningarna ägde rum mellan 8 och 10 på kvällen, således efter mörkets inbrott. Stundom förekom dock på begäran visning även mellan 3 och 5 e. m., således vid dagsljus, dock visades då endast kosmoramat men icke dimbilderna. Dessa sista fordrade nämligen mörker. Då det var regnväder, inställdes visningarna, vilket bevisar, att åtminstone publiken uppehöll sig i det fria. I en av annonserna utlovas "nya och omväxlande tablåer" för varje gång. Producenten var således flitigt i arbete mellan förevisningarna. Samtida uppgifter ge vid handen, att det hela var lyckat. Visningarna voro talrikt besökta och prisades som sevärd.

Av de Dahlbergska nu i det närmaste 100 år gamla bilderna finns ett icke ringa antal bevarat. Tydligt är dock, att många försvunnit. Det finns kvar bortåt ett hundratal små glasmålningar, avsedda för de s. k. dimbilderna. De till kosmoramat hörande bilderna utgöras av målningar i limfärg på pappskivor i format ca 100×75 cm. Ett tjugotal sådana äro bevarade. Samlingen antages vara unik i vårt land. Den förvaras f. n. i Nordiska museet och skall vid tillfälle jämte en del annat av Dahlbergs konstnärliga kvarlåtenskap överlämnas till Malmö museum.

Först skall talas något om dimbilderna. Dessa bilder förevi-

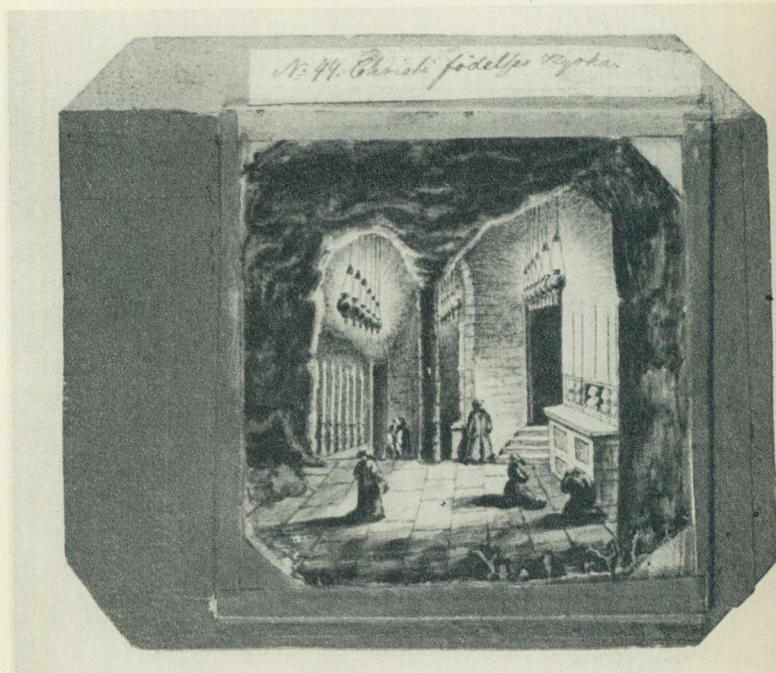
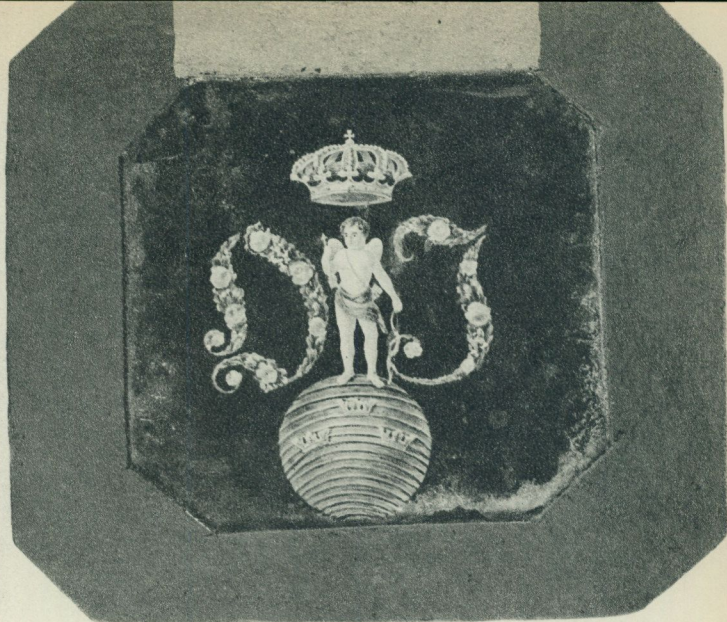

Bild 1. »Deras Majestäters Höga Namnchiffer.»

Bild. 2. Födelsekyrkan i Betlehem. Säkerligen målad efter någon allmänt förekommande reproduction.

Bild 3—4. »Olika förhållanden inom hus». Korsetten snöres och halsduken knytes. Efter Magasin för konst, nyheter och moder 1829.

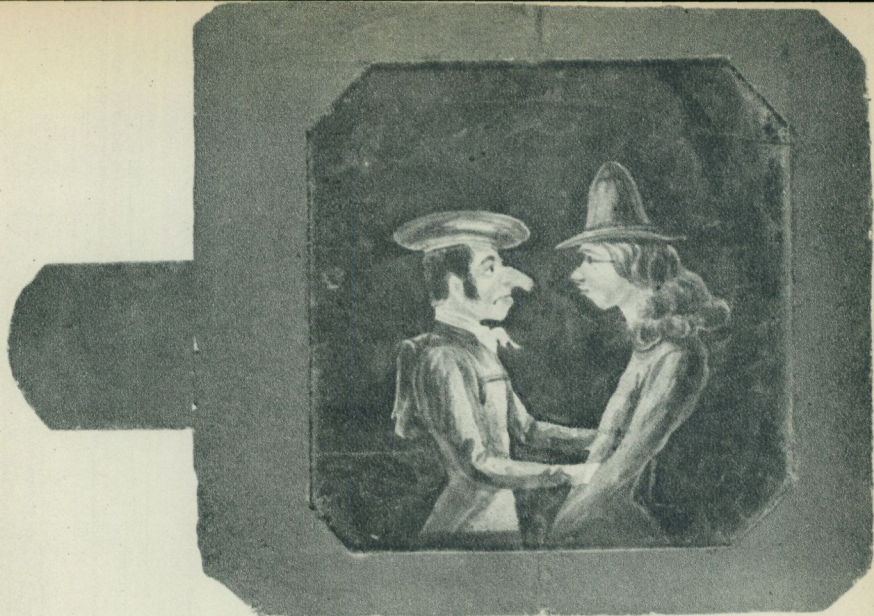

Bild 5—6. Två näsor. Genom att man flyttar ett täckglas kan samma bild visas i två variationer.

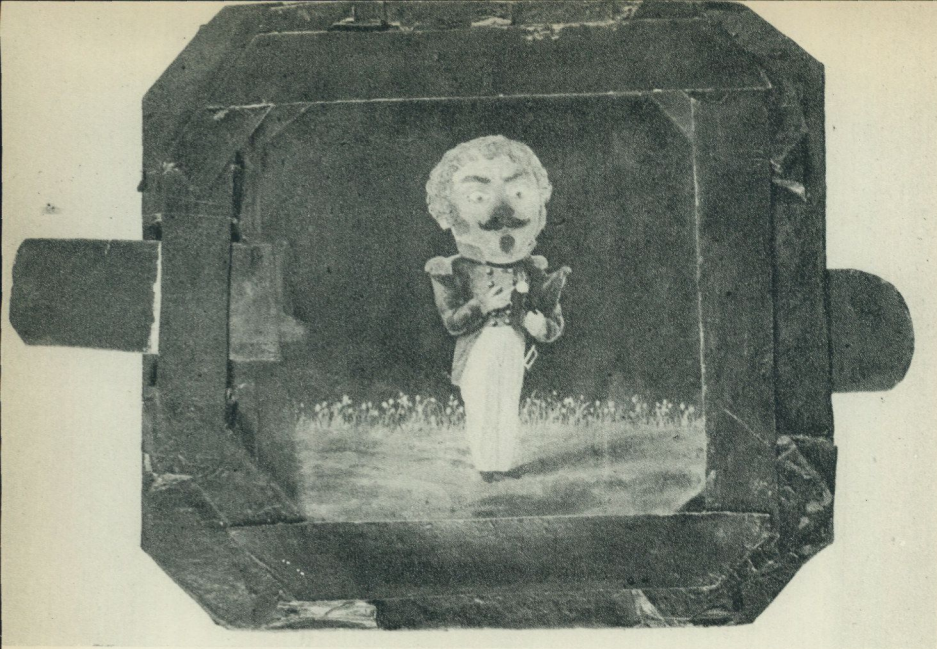

Bild 7. En supig herre. Genom förskjutning av glaset kunna ögon och näsa röras.

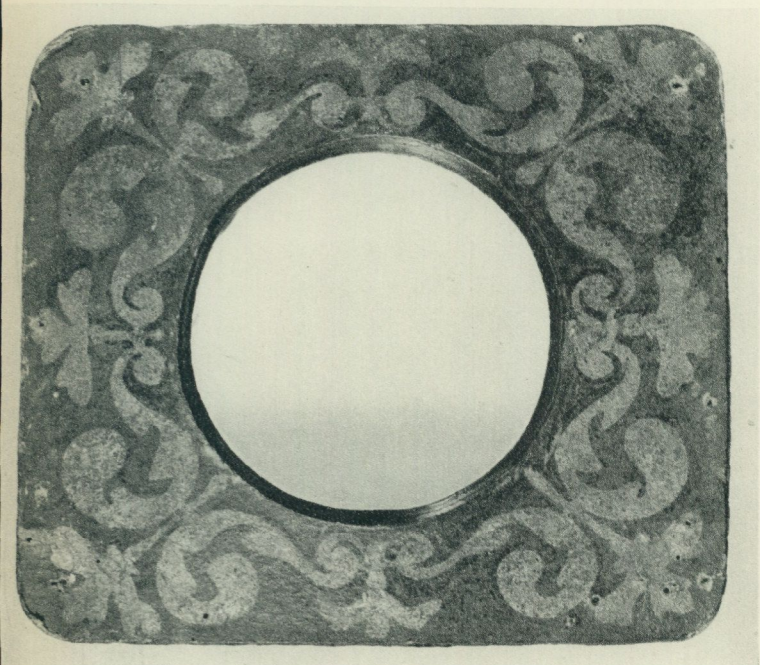

Bild 8. Lins med ram till kosmoramat.

sades uppenbarligen i *laterna magica*. Enligt *Nordisk Familjebok* (andra upplagan) kan man vid användning av denna genom att flytta objektivet under visningen eller begagna sig av två kameror åstadkomma, att en bild långsamt försvinner eller småningom övergår i en annan bild. Detta kallas *dimbilder*. Även kan man i stället för att uppfånga bilden på skärmen låta den gå in i en rökkolonn, varvid åstadkommes, att särskilda partier av bilden förefalla att ligga i olika plan och därjämte synas vara i rörelse. För de bilder, som med dessa metoder åstadkommas, använder man även benämningarna *fantasmagorier* och *dissolving views*. Det antages, att dylika bilder förekommit vid de mystiska seanser, åt vilka hertig Karl, sedermera Karl XIII, och hans vän Björnram ägnade sig. Sådana finesser som de nämnda tror jag nu inte förekommo vid de Dahlbergska dimbildsvisningarna. Man kan ju inte begära för mycket för 8 sk. 60, hälften för barn och soldater. Dahlberg åstadkom däremot vissa effektfulla förändringar eller rörelser genom att två eller tre glas lagts på varandra och att ett (stundom två) av dem rördes. Att förevisningen krävde mörker är självklart och man förstår, att eftermiddagsvisningarna icke avsågo dimbilderna utan endast kosmoramat.

Med hänsyn till sina ämnen kunna de existerande dimbilderna uppdelas i ett antal grupper. Det finns en rad porträtt av svenska konungar och drottningar från Gustav Vasa och vidare. Till denna grupp ansluta sig några porträtt av krigshjältar såsom Tilly och Wallenstein. Om vi antaga, att en förevisning plägade börja med dessa lärorika historietavlor, kunna vi kanske också förmoda att det hela inleddes med "Deras Majestäters Höga Namnchiffer", liksom fyrverkerierna i grannträdgården Stadt Hamburg, bild 1. Vidare finns en grupp, som visar märkvärdiga platser i in- och utlandet, bild 2. Även är bevarad en lustig ödemarksbild med vattenfall, framställande dåtidens Huskvarna. Den sista huvudgruppen utgöres av bilder från vardagslivet, ofta med komisk anstrykning. Man äter, super och röker, man blir rakad, får tänderna utdragna etc. Mycket ofta äro bilderna i denna grupp rörliga, bild 3, där en komisk effekt åstadkom-

mes genom att den rödmosiga näsan och ögonen röras. Eller få personernas näsor olika form genom att glasen flyttas, bild 4 och 5, vilka återge en och samma tavla. Det är sannolikt, att dessa bilder, då de rördes, utlöste lika hjärtliga skrattsalvor hos den föga bortskämda publiken som t. ex. filmhjälten Chaplins lustigheter åstadkomma hos en nutida biopublik. Vissa av de nu ifrågavarande genrebilderna voro antagligen fria fantasier, andra voro hämtade från varjehanda lätt tillgängliga källor, t. ex. bild 6 och 7.

Samtliga till kosmoramat hörande målningar med undantag av några bilder av apostlar framställa märkliga byggnader, städer, landskap eller historiska tilldragelser i olika delar av världen; åtskilliga av dem ha orientaliska motiv. På ett par av dem ha ljuseffekter ordnats medelst instuckna små öppningar eller hål, som överklistrats med rött silkepapper. Flertalet bilder utmärka sig genom vacker färgläggning och ett ganska konstnärligt utförande. Andra giva ej anledning till sådant omdöme. De flesta äro lätt igenkänneliga, bild 9—12, men några ha endast gissningsvis kunnat bestämmas.

För fastställandet av vad som menas med ett kosmorama återknyta vi till Nordisk Familjebok, som upplyser, att därmed förstås "en optisk inrättning; som visar perspektiviska avbildningar av de förnämsta städer och utsikter på jorden". Det tillägges, att i våra dagar namnet användes om de mest skilda skådeinrättningar bl. a. om kinematografer (eller som de numera kallas biografer). Därutöver finns en mängd andra benämningar, varom i detta sammanhang må erinras, såsom panorama, diorama, diafanorama (som var ett slags ljusbildspanorama) och biorama, vidare det gamla tittskåpet, som var så populärt under 1700-talet och första hälften av 1800-talet, och slutligen stereoskopet, som många av oss äldre minnas från salongsbordet i de gamla hemmen. Det gemensamma för åtminstone flertalet av dessa inrättningar torde vara, att man genom användandet av linser lyckas åstadkomma en fristående karaktär, en tredje dimension åt de bilder som visas.

Då det gäller att söka lista ut hur Dahlbergs kosmorama var

beskaffat, kan först nämnas en inrättning, som under namn av diorama åstadkoms av fotografiens uppfinnare Daguerre och första gången visades i Paris år 1822. Detta diorama, som var en högst invecklad apparat, blev mycket berömt. Emellertid ingick däri en sådan mängd av komplicerade ljuseffekter, att vi säkerligen redan av den anledningen här kunna lämna det å sido.

Jag vill emellertid påminna om, att namnet diorama också förekommer i ett annat oss nära liggande sammanhang. En byggnad, som alltjämt bär detta namn, ligger som bekant alldeles invid Skansens område bredvid Djurgårdsslätten. År 1845 fick dekorationsmålaren Müller tillstånd att där förevisa ett diorama, varmed man den gången menade "en rundmålning med konstgjorda ljuseffekter av olika slag under dygnets skilda tider". Stundom var den t. o. m. försedd med rörliga bilder. I början av 1860-talet förevisade i samma byggnad en professor Enstein sina rundmålningar. Ytterligare en byggnad för rundmålningar fanns i Stockholm, den s. k. Panoramabyggnaden, som låg vid Djurgårdsbron. På 1890-talet förevisades där panoramat Pariskommunens sista dag. Denna byggnad blev liksom så mycket annat trevligt nedriven i samband med 1897 års utställning. Vid den tid då Dahlberg visade sitt kosmorama voro dylika rundmålningar utomordentligt populära. Köpenhamn t. ex. vimlade av sådana, som förevisades under alla användbara här ovan uppräknade benämningar. På själva Kongens Nytorv stod en rotunda, i vilken man kunde beskåda en rundmålning av staden Salzburg med dess natursköna omgivningar. Vid betraktande av en rundmålning stodo åskådarna i mitten med målningen runt omkring. Uppenbarligen ha rundmålningarna ingenting gemensamt med det Dahlbergska kosmoramats.

På frågan huru detta, vars rester finnas bevarade, var inrättat, blir svaret, att detaljerna få vi antagligen aldrig reda på, men att de allmänna dragen hos ett dåtida kosmorama nog äro tämligen klara. Bilderna ha betraktats genom lins. Åtskilliga sådana finnas kvar, infattade i prydliga ramar, bild 12. Vid betraktandet ha antingen åskådarna med ögat framför linsen stått stilla och bilderna flyttats, eller också ha åskådarna med linsen

för ögat förflyttat sig längs bilderna. Det sista är nog det minst sannolika.

Det finns ju en rikedom av skildringar av gamla tiders tivolinöjen och där omtalas ofta panoramabilder och dylikt, men någon detaljerad teknisk beskrivning av de mera komplicerade nöjena plägar icke förekomma, endast lätta antydningar. Vid ett omtalande av rundmålningsbyggnaden på Kongens Nytorv nämnes t. ex. i förbigående, att i samma hus förevisades även kosmoramabilder, vilka, som det säges, sågos genom glas. Säkert är här fråga om samma slags kosmorama som det Dahlbergska. I en skildring från Kristiania av år 1842 omtalas ett kosmorama, som förevisades i nöjesträdgården Klingenbergs, belägen vid Drammensveien. Av intresse är, att bland bilderna där nämnas bl. a. Marcusplatsen i Venedig, tunneln under Themsen och Gravkyrkan i Jerusalem, vilka alla återfinnas även i Dahlbergs kosmorama.

Det gamla tittskåpet kan sägas vara ursprunget till kosmoramamat. För en ringa peng fick man kika genom tittskåpets glas och se vackra bilder rulla förbi. En förbättrad efterföljare till 1840-talets kosmorama minnas säkerligen alla de äldre av oss från vår ungdom. Det fanns i Stockholm och det fanns i min barndoms Malmö. Om jag ej missminner mig, benämndes det i Malmö panorama eller kanske biorama. Jag kommer ihåg en trevlig sådan inrättning vid Kalendegatan, entré 25 öre. Man satt på stolar kring ett runt skåp försett med kikhål, genom vilka man såg de vackraste landskap, färglagda fotografier, som vid ljudet av klockslag flyttade sig. Det har sagts mig, att egendomligt nog en snarlik inrättning så sent som för ett par år sedan funnits i ett tivoli i Stockholm. Den var dock särdeles enkel; bilderna utgjordes av urklipp ur illustrerade tidningar.

Resultatet av mina funderingar är, att det för hundra år sedan så populära kosmoramamat med sina handmålade bilder kan betraktas som en övergångsform från 1700-talets primitiva tittskåp till vår barndoms panorama (eller biorama) med sina vackra fotografier. Från detta sistnämnda har sedan steget gått raskt fram till nutidens biograf.

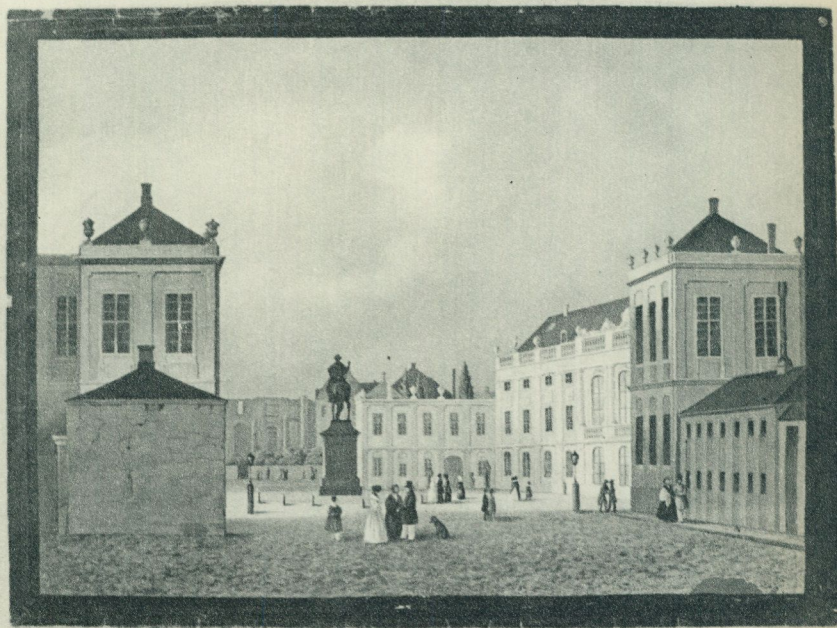

Bild 9—10. Riddarholmskyrkan i Stockholm och Amalienborg i Köpenhamn.

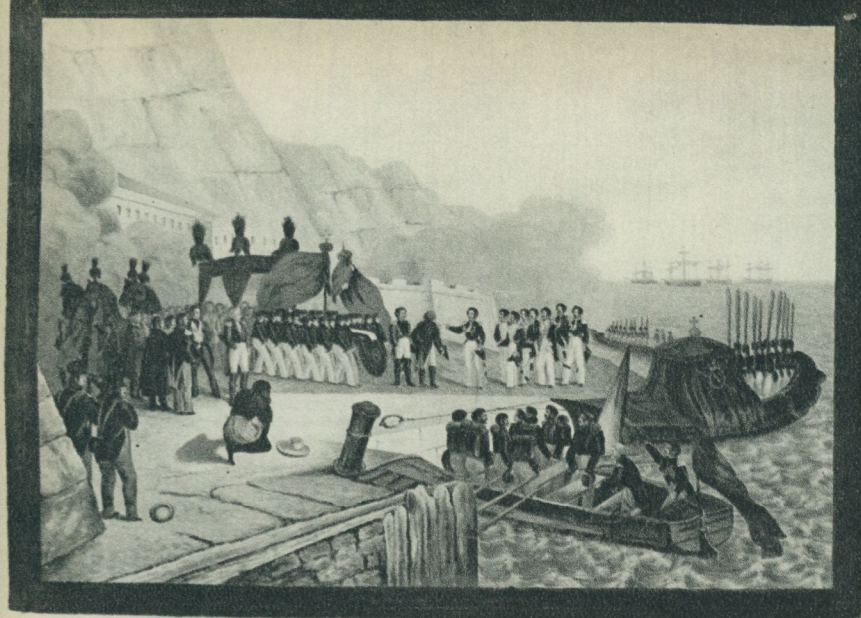

Bild 11. Napoleons stoft föres från S:t Helena.
 Bild 12. Barrikadstrid under februarirevolutionen.